

Opkomst en ondergang van de alkoof

Ileen Montijn

Een geschiedenis in vogelvlucht van de alkoof – een vensterloos slaapvertrekje dat uitmondt in een grotere kamer – in het Nederlandse interieur. Ontstaan naar Frans voorbeeld, beleefde de alkoof zijn glorie bij de zeventiende-eeuwse aristocratie en zakte hij vervolgens af naar de woningen van andere sociale lagen. In de twintigste eeuw werd hij verguisd als onhygiënisch.

(bed, alkoof, slaapkamer, wonen, interieurgeschiedenis, sociale geschiedenis)

Een huis zonder bed is geen huis; de slaapplek is de essentie ervan. In een piepkleine kamer of woning, of een goedkope hotelkamer, neemt het bed het grootste deel van de ruimte in. De bewoners moeten er steeds omheen manoeuvreren, zoals in de treurige hotelkamer die Zola beschrijft in het begin van *l'Assommoir* (1879). Daar staat een rudimentair hemelbed, waarvan het gordijn een verschoten lap stof is die afhangt van de hoofdstang, die aan een touwtje aan het plafond hangt. Ernaast is voor de kinderen een ijzeren bed in de kamer gezet, dat de laden van de kapotte commode blokkeert. Het hele leven speelt zich af op, in en rond de bedden.

Waar meer plaats is, wordt een bed minder dominerend. Maar eigenlijk willen de meeste mensen niet teveel ruimte om zich heen als zij slapen. Beschutting, afzondering, dat is wat zij zoeken. Zelfs de gordijnen van een hemelbed zijn niet altijd genoeg. Een bedstee is één van de mogelijke oplossingen: een kast om in te slapen, die met gordijnen of deurtjes kan worden afgesloten. Een andere mogelijkheid, die zich vanaf de zeventiende eeuw verspreidde in de grotere huizen van Europa, is de alkoof, een grote nis in de kamer waar het bed zó in past dat je er aan weerszijden nog net langs kunt lopen.

Volgens de overlevering was de markiezin van Rambouillet (1588-1665) de uitvindster van de alkoof. Haar meisjesnaam was Cathérine de Vivonne, haar moeder was een Italiaanse prinses, en haar man, de twaalf jaar oudere markies, bekleedde aan het Parijse hof de ceremoniële rol van *Maitre de la Garde-Robe du Roi*. Haar vindingrijke vernieuwingen in het interieur van haar woonhuis, het Hotel de Pisani in Parijs, oogsten in het midden van de zeventiende eeuw weerklank in heel Europa.

De alkoof had de markiezin waarschijnlijk in Spanje gezien. Spaanse slaapkamers hadden al sinds de renaissance alkoven; die hebben ze tot in de twintigste eeuw gehad. (Pas sinds kort hebben ze in plaats van alkoven allemaal een eigen badkamer). *Alcova*

is een Spaans woord van Arabische oorsprong: het komt van *kobba*, verwant aan het Indo-europese ‘koepel’. Mevrouw Rambouillet was kouwelijk, zo gaat het verhaal, en kon niet goed tegen de directe hitte van een kachel, vuur of de zon. Vandaar dat zij van een voormalige kleedkamer een knus klein slaapkamertje liet maken, dat aansloot op de oude slaapkamer, die nu haar ontvangkamer werd, en beroemd werd als de *Chambre bleue*. Zij ontving er haar vrienden, soms gelegen in bed, met ’s winters een zak van berenvel om haar voeten en een half dozijn mutsen op haar hoofd. Menig dichtwerk heeft voor het eerst geklonken in de *Chambre bleue* – en toen de koningin-moeder, Maria de Medicis, het Luxemburg-paleis wilde gaan verbouwen, stuurde zij haar architecten langs het huis Rambouillet om ideeën op te doen.

De omgeving van het bed was in het Franse interieur al eerder onderwerp van speciale aandacht geweest – logisch, gezien de gewoonte van koningen en society-vrouwen om mensen liggend in bed te ontvangen. Zo was in de koninklijke slaapkamer van Louis XIII en zijn opvolgers de omgeving van het bed afgescheiden van de rest van de kamer door een balustrade. (Zo’n afgrenzing leek op het lage hek dat in katholieke kerken het hoogaltaar omgeeft, waarbij dat altaar zelf op een verhoging staat, om te voorkomen dat jan en alleman dicht in de buurt van het altaar kon komen; of in het geval van de slaapkamer dus van het bed.)

De ruimte tussen bed en muur heette de *ruelle*: het steegje. Dat kon nog vrij breed zijn, en ruimte bieden aan een paar stoelen of andere meubels; hier werden de echte vertrouwelingen toegelaten. Heren die op vorstelijke gunsten uit waren, of steeds maar de chicste dames bezochten, werden dan ook *coureurs de ruelles* genoemd.

Of het nu helemaal aan de markiezin van Rambouillet lag of niet, de jaren 1620 lieten grote vernieuwingen zien in het Franse interieur, die zich razendsnel in de Europese hoofdsteden verspreidden. En hoewel het idee van de alkoof eigenlijk ook weer niet zó nieuw was, want ook buiten Spanje had de vermaarde architect Sebastiano Serlio (1475-1554) ze al getekend in ontwerpen voor eenvoudige twee-onder-een-kaphuizen in de stad: nu werden zij echt mode, en de *coureurs de ruelles* werden al gauw *alcovistes* genoemd.

Als geheel bestond het beroemde *appartement* van mevrouw Rambouillet uit een antichambre, de *Chambre bleue* met aangrenzende alkoofkamer, en een kabinet. Zulke appartementen, waar fijn onderscheid kon worden gemaakt tussen de status van de verschillende gasten die men er ontving, werden overgenomen in heel Europa. Het kabinet was de intiemste ruimte, intiemer nog dan de slaapkamer. Men trok zich er terug om te lezen of met een enkele vertrouweling te praten; de inrichting was persoonlijker dan die van andere kamers. Je zou het kabinet een voorloper kunnen noemen van het interieur als weerspiegeling van het karakter van de bewoner, zoals men dat in de twintigste eeuw graag zag.

Zelfs in de eertijds nogal onhoofse Republiek der Nederlanden richtten stadhouder Frederik Hendrik (die een petekind was van de Franse koning) en zijn vrouw Amalia vanaf 1625 appartementen met vorstelijke allure in, aparte voor hem en voor haar. Bij die nieuwe inrichting van de Haagse stadhouderlijke verblijven creëerden zij, net als Mme de Rambouillet, een elegante sfeer en samenhang door ouderwetse wandtapijten te vervangen door wandbespanningen van kostbare stof – zijde, al dan niet geborduurd

– en passend daarbij de bekleding van stoelen en bed te kiezen. Tapijten kwamen op de vloer te liggen – niet meer op tafel zoals eerst – en dan was er nog iets nieuws: raamgordijnen (Fock 1997).

In 1647, na de dood van Frederik Hendrik, betrok de zelfbewuste Prinses Amalia een appartement in het Oude Hof aan het Noordeinde, waar ook een alkoof was ingericht. Deze ‘weelderige, helemaal vergulde alkoof’, zoals Italiaanse bezoekers haar vele jaren later noemden, was mogelijk de eerste in Nederland. Twintig, dertig jaar later waren alkoven algemeen gebruikelijk geworden, een geliefd onderdeel van de interieurs van Europese paleizen van Londen tot München. Zelfs in statige huizen voor burgers werden zij geïnstalleerd. Een voorbeeld is het in 1660 door Justus Vingboons ontworpen dubbele woonhuis voor de gebroeders Trip aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam, dat nu het Trippenhuys heet. In de bewaard gebleven ontwerptekeningen is op de voornaamste verdieping een brede alkoof getekend in de achterwand van een kamer. Daarnaast is een privétrapje naar een andere alkoof, een verdieping lager, waar vermoedelijk de vrouw des huizes sliep (Fock 2001: 87).

Een tijdlang waren alkoven het chicste van het chicste op interieurgebied. De pronkpoppenhuizen die eind zeventiende eeuw werden ingericht voor en door rijke Nederlandse dames hadden ze ook. Ze bevonden zich in een ‘alkoofwand’, een deftige versie van de bedstedenwand: elegant versierd met lijsten en beschildering, helemaal volgens de regels van de architectuur. Een boogvormige opening gaf toegang tot de alkoof en werd afgesloten met zware gordijnen; daarachter stond, zelf ook weer van gordijnen voorzien, het kostbare ledikant.

Slaapkamers

In zekere zin liep de alkoof vooruit op de invoering van de echte slaapkamer: in het Trippenhuys bijvoorbeeld zijn de twee grootste, zojuist besproken alkoven aangelegd in een kamer die gewoon als *sael* is aangeduid op de plattegrond, en die aan de straat is gelegen. Alleen de alkoof maakt er (in onze ogen) een slaapkamer van; er werd waarschijnlijk gewoon bezoek ontvangen. In de oudste pronkpoppenhuizen is de overgeleverde benaming van de kamers met alkoven niet ‘slaapkamer’ maar kraamkamer – en een kraamkamer was bij uitstek een vertrek met een representatieve functie, namelijk het ontvangen van kraamvisite.

Maar slaapkamers, die in grote huizen vanaf de achttiende eeuw steeds vaker te vinden waren, kregen óók alkoven. Van het laatste kwart van de zeventiende tot ver in de negentiende eeuw zijn in grachtenhuizen, en ook in verschillende buitenhuizen en kastelen alkoven gebouwd, niet alleen in Nederland maar in heel Europa. De alkoof voorzag kennelijk in een behoefte. Het is duidelijk dat die behoefte niet alleen in het beschutte slapen lag, maar ook in het verlangen om iets bijzonders te maken van een kamer: om er een soort toneeltje, een grot in te bouwen met een eigen, feestelijke decoratie. Fameuze ontwerpers als Daniel Marot (1661-1752) maakten voorbeeldboeken voor interieurs die *livres d’alcôves* werden genoemd vanwege de prominente rol die alkoof-ontwerpen er in speelden.

Op de duur verging het de alkoof zoals de meeste vernieuwingen in het interieur, van het slaapkamerameublement tot de salon. Begonnen in de allerhoogste kringen, zakte het verschijnsel gestaag naar beneden op de sociale ladder. Rijke burgers imiteerden de adel, gewone burgers de rijken, middenstanders wilden niet achterblijven. In de negentiende eeuw genoot de alkoof in vrijwel alle nieuw gebouwde huizen nog grote populariteit. Ook in hele deftige, zoals het woonhuis van de steenrijke familie Van Brienen aan de Lange Voorhout in Den Haag, gebouwd in 1858-59, dat vanaf 1881 Hotel des Indes werd, en waar in diverse slaapkamers alkoven waren gebouwd.

Wat de reputatie van de alkoof de das omdeed, was de ‘alkoofwoning’, die vanaf omstreeks 1870 in steeds grotere aantallen werd gebouwd in de grote steden. De alkoofwoning was één stapje beter dan de werkmanswoning, die meestal bestond uit één kamer, soms met een aparte keuken, en bedsteden om in te slapen. De alkoofwoning liep in een huizenblok – bijvoorbeeld in de Pijp in Amsterdam – helemaal door van de straatkant naar achter, smal en zeer diep. Een suite was er moeilijk van te maken: de ramen waren niet groot genoeg om de kamers goed te verlichten. Maar als men tussen voor- en de achterkamer een alkoof maakte, of rug aan rug twee alkoven met elk een bedstee er in, werden twee vliegen in één klap geslagen. De kamers werden beter van verhoudingen (hoewel natuurlijk klein) en er was geen echte slaapkamer meer nodig op de etagewoning, terwijl het slaapgedeelte overdag toch makkelijk kon worden afgesloten. Als woningen (wat vaak voorkwam) gesplitst werden, had elk van de bewoners nog één alkoof over, die meestal slechts met een ragdun wandje was afgescheiden van de alkoof van de achterburen.

“Zachies wat. Ze kunnen achter de alkoof alles hooren,” fluistert Georgine tegen Alf in Herman Heijermans’ treurigmakende roman *Kamertjeszonde* (1898). Later bewoont het paar een achterkamer met alkoof in de Albert Cuijpsstraat, terwijl vóór een kapper zijn winkel heeft; de alkoof is van de winkel gescheiden door een schuifdeur waarvan de ruiten met papier zijn beplakt.

Frisse lucht

Dit soort alkoven, donker en verstoken van frisse lucht, werd samen met de bedstee een belangrijk doelwit voor de hygiënisten: artsen en verlichte burgers die de strijd aanboden tegen de benarde woonomstandigheden van de armen, vooral in de grote steden. De hele tweede helft van de negentiende eeuw lang, in elk geval tot de invoering van de Woningwet (1901) kregen alkoven ervan langs, bijna zo veel als de – nog wijder verbreide – bedstee. Frisse lucht was in de ogen van bijna iedereen nu eenmaal het belangrijkste, en in elk geval het goedkoopste middel ter bevordering van een goede gezondheid. Na 1901 gingen sommige gemeenten er toe over in de bouwverordening het bouwen te verbieden, niet alleen van bedsteden maar ook van alkoven.

Toch bleven bedstee en alkoof al die tijd zeer geliefd. In Rotterdam woedde rond 1920 zelfs een alkovenstrijd (Ravensteyn 1948). SDAP-wethouder Arie Heykoop maakte bezwaar tegen alkoofwoningen die met overheidssteun zouden worden gebouwd; de gemeente zou subsidie verstrekken voor het bouwen van goedkope huur-

woningen, en wilde het populaire alkooftype niet uitsluiten. Heykoop nam in september 1921 ontslag, en werd opgevolgd door een liberaal. Het zou nog tot 1937 duren voordat de gemeentelijke bouwverordening in Rotterdam alkooven voluit veroordeelde.

Voor- en tegenstanders van alkooven waren verspreid over alle politieke groeperingen, en ook artsen en hygiënisten waren niet eensgezind in hun afwijzing. De confessionele regering in Den Haag sloot in 1921 alkoofwoningen uit van rijkspremies (die waren kort daarvoor ingevoerd om het tekort aan woningen voor arbeiders en middenstand te helpen bestrijden). Maar een commissie van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst die speciaal was ingesteld om te onderzoeken of slapen in alkooven nu wel of niet schadelijk was voor de gezondheid, concludeerde in november 1922 dat dat wetenschappelijk niet viel te bewijzen. Net als later bij het onderzoek naar de heilzame werking van zonlicht op de gezondheid (1930), en dat naar de psychische gevolgen van hoogbouw (de 'flatneurose') in 1974, bleek een direct causaal verband, waarvan veel mensen toch zo stellig overtuigd waren, niet aantoonbaar.

De bezwaren tegen de alkoof waren vooral symbolisch: hij fungeerde als een soort hygiënische bliksemafleider, iets wat ook over de bedstee kan worden gezegd (Daru 1992: 64). Natuurlijk waren veel alkoofwoningen slecht en zelfs ongezond; alleen was dat omdat het oude, slechte woningen waren, vaak met een kakton in de keuken in plaats van een wc, en omdat de bewoners, arm als zij waren, toch al minder gezond leefden en aten.

Maar gehouden heeft de alkoof het niet; de tegenstanders wonnen het pleit. En ook al werden in de jaren twintig in Rotterdam nog alkoofwoningen gebouwd, het werden er wel steeds minder.

De Rotterdamse pater P. Hyacinth Hermans, die in 1947 een boekje publiceerde over het bed (met veel aandacht voor de slaapgewoonten van heiligen), en daarin weemoedig terugdacht aan zijn eigen oude alkoof, was al hopeloos ouderwets. De pater had zich in 1921 nog bemoeid met de alkoovstrijd in de gemeenteraad. Hij vertelde aan wie het wilde weten dat de alkoof 's zomers tegen de hitte beschermde, en 's winters tegen kou en tocht. En was de hygiëne er nu zo door geschaad? Bereikten de monniken van de beroemde Kartuize van Sint Bruno, die sliepen in alkoof-achtige bedsteden met zware houten luiken die al naar gelang kou of hitte 's nachts open of dicht konden staan, niet een eerbiedwaardige leeftijd? Vol liefde beschreef hij zijn eigen

... rustige stille alkoof. Waar we geen regen en hagel tegen de ruiten hoorden kletteren, geen stormen rond het huis hoorden loeien, geen late trams in de holle straat hoorden scheuren op de harde rails. Mijn alkoof. Wij hebben er geen ander nachtbraken gekend dan het ritselend omslaan der bladzijden van het boeiend boek, dat ons langzaam in slui-mer en slaap spon. En in de dagen van verplichte verduistering bedenken we nog, hoe ongestoord ons lampje er had kunnen branden, zonder kans dat ook slechts de zwakste glimp nog naar buiten had kunnen schijnen. Het oude vertrouwde bed, hoe veilig en rustig hebben we 't beslapen de laatste nacht, onbewust van de mogelijkheid, dat wij er ons nooit meer te ruste zouden leggen. Eenzaam en verlaten is het in de vlammen omgekomen en spoorloos verdwenen, terwijl wij ons zelve in veiligheid wisten. In dankbare gedachtenis aan dit bed schrijven wij dit boek (Hermans 1947: 10).

Maar Pater Hermans' alkoof was al verdwenen bij het bombardement op Rotterdam in 1940.

Noot

De auteur is historica en publiciste. E-mail: imontijn@xs4all.nl, www.ileenmontijn.nl. Het bovenstaande is een lichtelijk bekort hoofdstuk uit een nog te verschijnen boek over het bed in het Nederlandse interieur (Montijn 2006).

Literatuur

Daru, Myriam

1992 'De min gegoede klasse is tot onreinheid geneigd'. In: Len de Klerk & Herman Moscoviter (red.), *'En dat alles voor de arbeidende klasse': 75 jaar Volkshuisvesting in Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp 57-79.

Fock, C. Willemijn

1997 Frederik Hendrik en Amalia's appartementen: Vorstelijk vertoon naast de triomf van het porselein. In: *Vorstelijk verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia* Den Haag/Zwolle: Waanders, pp 76-86.

Fock, C. Willemijn (red.)

2001 *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Den Haag/Zwolle: Waanders.

Hermans, P. Hyacinth

1947 *Bedsermoen*. Den Haag: Pax.

Montijn, Ileen

2006 *Bedstee, bed en ledikant. Slapen in Nederland door de eeuwen*. Wormer: Uitgeverij Inmerc (publicatie verwacht september 2006).

Ravesteyn, L.J.C.J. van

1948 *Rotterdam in de twintigste eeuw* Rotterdam: Donker.